

10. Міні-лекція 3. “Процесуальні аспекти розгляду справ про визнання правочинів недійсними”.

ПРЕДМЕТНА ТА СУБ'ЄКТНА ЮРИСДИКЦІЯ (ПІДВІДОМЧІСТЬ)

1. Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

2. Згідно з ч. 1 ст. 188 ЦПК в одній позовній заяві може бути об'єднано декілька вимог, пов'язаних між собою підставою виникнення або поданими доказами, основні та похідні позовні вимоги. Похідною позовною вимогою є вимога, задоволення якої залежить від задоволення іншої позовної вимоги (основної вимоги).

При цьому за змістом ч. 4 ст. 185 ЦПК заява повертається у випадку, коли порушено правила об'єднання позовних вимог (крім випадків, в яких є підстави для застосування положень статті 188 цього Кодексу).

3. Правова позиція, викладена у **постанові ВСУ від 21.10.2015р. у справі № 6-106цс15:**

Закон України «Про акціонерні товариства» визначає корпоративні права як сукупність майнових і немайнових прав акціонера — власника акцій товариства, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації відповідно до закону, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи статутними документами.

Господарський кодекс України визначає корпоративні права як права особи, частка якої визначається у статутному фонді (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами (стаття 167 цього Кодексу).

Отже, системний аналіз зазначених норм матеріального права показує, що акція є цінним папером, який одночасно посвідчує право його власника на отримання частини прибутку акціонерного товариства у вигляді дивідендів та на отримання частини майна акціонерного товариства у разі його ліквідації, а також надає право на участь в управлінні акціонерним товариством у випадках, передбачених статутом і законом, який регулює питання створення, діяльності та припинення акціонерних товариств.

Зазначені права власника акції є корпоративними, а спори щодо цих прав відповідно до статті 12 ГПК України підвідомчі господарським судам України.

У справі, що переглядається, ОСОБА_1 жодних вимог до акціонерного товариства, акції якого складають предмет спору, не заявляв. Не заявляв він також вимог до інших акціонерів цього товариства з приводу управління товариством, отримання дивідендів чи активів акціонерного товариства, а також щодо інших прав, передбачених статутом чи законом, що регулюють питання створення, діяльності та припинення акціонерного товариства.

За змістом позовних вимог спір виник між фізичною особою ОСОБА_1 та юридичною особою – ТОВ «ФК «Кліринговий дім» з правочину щодо обігу цінних паперів. Останнє у спірних правовідносинах діяло на підставі ліцензії на здійснення професійної діяльності з випуску та обігу цінних паперів та, як вбачається зі спірної додаткової угоди від 2 серпня 2004 року до договору купівлі-продажу, виконувало лише обов'язок зберігача акцій до виплати ОСОБА_1 коштів за придбані акції.

Отже, за суб'єктним складом, предметом спору, підставами позовних вимог такий спір є не корпоративним, а цивільно-правовим та підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства...».

4. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

2. ТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ (ПІДСУДНІСТЬ)

1. Відповідно до ст. 27 ЦПК позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом. Пови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань.

2. Стаття 28 ЦПК передбачає випадки підсудності за вибором позивача, зокрема:

- позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору (ч. 5 ст. 28 ЦПК);

- позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням (ч. 7 ст. 28 ЦПК);

- позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи) (ч. 9 ст. 28 ЦПК);

- позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні (ч. 10 ст. 28 ЦПК);

- позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача (ч. 15 ст. 28 ЦПК).

Відповідно до п. 16 ст. 28 ЦПК позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої статтею 30 цього Кодексу.

3. Відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦПК позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою.

За змістом п. 27 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна та застосування наслідків недійсності пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Кваліфікація об'єктів як нерухомого майна здійснюється відповідно до статей 181, 190 та 191 ЦК. При цьому за місцезнаходженням нерухомого майна повинні пред'являтися також позови про визнання недійсними правочинів щодо нерухомого майна, яке буде створено в майбутньому (щодо інвестиційних договорів про будівництво нерухомого майна, договорів про участь у фонді фінансування будівництва тощо).

4. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду.

3. СУДОВИЙ ЗБІР

За змістом п. 31 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» у справах про визнання правочину недійсним без застосування наслідків недійсності судовий збір сплачується як із немайнового спору. У справах про застосування наслідків недійсного (нікчемного) правочину судовий збір сплачується залежно від вартості відшукуваного майна, щодо якого заявляються вимоги. У справах про визнання правочину недійсним із застосуванням наслідків недійсності судовий збір сплачується відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 176 ЦПК за загальною сумою всіх вимог.

4. ДОДАТКОВІ ВИМОГИ ДО ПОЗОВНОЇ ЗАЯВИ

Відповідно до ч. 6 ст. 177 ЦПК до заяви про визнання акта чи договору недійсним додається також копія (або оригінал) оспорюваного акта чи договору або засвідчений витяг з нього, а у разі відсутності акта чи договору у позивача - клопотання про його витребування.

5. ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВІ

1. Відповідно до п.п. 2, 3 ч. 1 ст. 186 ЦПК суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо:

- є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами;
- у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

2. При вирішенні питання про відкриття провадження у справі слід звертати увагу на підстави позову про визнання правочину недійсним, якщо подібний позов раніше уже розглядався.

Відповідно до правової позиції, викладеної у **постанові ВСУ від 22.04.2015р. у справі № 6-79цс15:**

«... прийняте з певних підстав судове рішення про відмову в позові за окремими категоріями справ при збереженні існуючих правовідносин, які спричинили звернення до суду, не є перешкодою для повторного звернення до суду заінтересованих осіб з метою вирішення спору...».

6. УЧАСНИКИ СПРАВИ

1. Згідно з п. 4 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» відповідно до ст.ст. 215 та 216 ЦК вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

2. За змістом п. 26 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» учасниками справ про визнання правочину недійсним, є насамперед сторони правочину. Нотаріуси, що посвідчували правочини, залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиленням на неправомірні дії нотаріуса. У разі якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної часткової власності, суд на підставі статей 358, 361 та 362 ЦК залучає до участі у справі про визнання такого правочину недійсним усіх співвласників. Якщо предметом правочину є майно, яке належить особам на праві спільної сумісної власності, інші співвласники відповідно до частини другої статті 369 ЦК до участі у справі не залучаються, оскільки правочин щодо розпорядження спільним майном вважається вчиненим за згодою всіх співвласників. За відсутності такої згоди інші співвласники

відповідно до частини четвертої статті 369 ЦК можуть пред'явити позов про визнання такого правочину недійсним. Недотримання вимог статті 362 ЦК у разі продажу учасником спільної часткової власності своєї частки іншій особі не є підставою для визнання правочину недійсним. Інші співвласники у цьому випадку вправі вимагати переведення на них прав і обов'язків покупця. Згідно із статтями 1281 та 1282 ЦК вимоги, пов'язані з визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися також кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. У цьому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити такі вимоги у межах вартості успадкованого майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (стаття 1281 ЦК).

3. За змістом п. 2.10 Постанови Пленуму ВГСУ від 29.05.2013р. №11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» прокурор, звертаючись до суду із заявою про визнання правочину недійсним, виступає позивачем або зазначає у ній позивачем державний чи інший орган або установу, організацію, уповноважені здійснювати відповідні функції держави у спірних правовідносинах, наприклад, управляти майном, що є предметом цього правочину, і визначає відповідачами, як правило, сторони за правочином (договором). Виняток можуть становити випадки, коли однією з сторін є названий орган (установа, організація); у такому разі відповідачем визначається друга сторона.

7. ОЗНАКИ ЗАІНТЕРЕСОВАНOSTІ ПОЗИВАЧА В ОСПОРЮВАНOMY ДОГОВОРІ

1. Щодо критеріїв визначення заінтересованості особи, яка не є стороною правочину, у визнанні його недійсним, в Аналізі ВССУ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» (7. Визначення заінтересованості в разі пред'явлення позову про недійсність правочину в контексті ч. 3 ст. 215 ЦК (пункти 5, 15, 26 ППВСУ № 9), вказано наступне:

«...Дискусійним і таким, що потребує дослідження, є питання щодо кола осіб, які можуть брати участь у справах про визнання правочинів недійсними.

Згідно з ч. 3 ст. 215 ЦК, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Відповідно до ч. 5 ст. 216 ЦК вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою.

Зі змісту цих статей вбачається, що заперечувати дійсність правочину в судовому порядку вправі одна із сторін договору або інша заінтересована особа.

Під час вирішення спорів вказаної категорії у суддів виникає питання, чи будь-яка заінтересована особа вправі пред'являти позов про визнання недійсним правочину, укладеного іншими сторонами.

ЦК не містить визначення поняття «заінтересована особа», тобто залишає його оціночним. Тому слід враховувати, що заінтересованою особою є будь-яка особа, яка має конкретний майновий інтерес в оспорюваному договорі. Така особа, яка звертається до суду з позовом про визнання договору недійсним, повинна довести конкретні факти порушення її майнових прав та інтересів.

У зв'язку з цим виділяють декілька критеріїв визначення заінтересованості позивача в оспорюваному договорі: 1) права і законні інтереси заінтересованої особи безпосередньо порушені договором; 2) у результаті визнання договору недійсним майнові інтереси заінтересованої особи будуть відновлені; 3) заінтересована особа отримує що-небудь в результаті проведення реституції (права, майно).

Разом з тим у контексті недійсності правочинів таке поняття застосовується і в інших статтях.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

У ч. 1 ст. 225 ЦК використовується поняття «інші особи, чиї цивільні права та інтереси порушені».

В окремих випадках ЦК конкретно вказує, яка саме заінтересована особа вправі оспорювати правочин, у якому вона не є стороною.

Наприклад, правочин, укладений без згоди піклувальника, може бути визнаний недійсним за позовом піклувальника (ч. 2 ст. 223 ЦК); опікун вправі оспорювати в судовому порядку правочин недієздатної особи (ч. 2 ст. 225 ЦК); правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника в разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень (ч. 4 ст. 369 ЦК).

В будь-якому разі судам необхідно враховувати, що коло заінтересованих осіб має з'ясовуватись в кожному конкретному випадку залежно від обставин справи та правових норм, які підлягають застосуванню до спірних правовідносин, якщо інше не встановлено законом.

Отже, вказівка в ч. 3 ст. 215 ЦК на те, що правочин може бути визнаний судом недійсним не лише за позовом однієї із сторін договору, а й за позовом заінтересованої особи, стосується тих випадків, коли заінтересована особа домагається відновлення порушеного договором її права, не вимагаючи повернення їй переданого на виконання цього договору майна, а вимагаючи повернути сторони договору до первісного стану. Наприклад, це може бути позов співвласника майна за законом (одне з подружжя в силу презумпції спільності майна, спадкоємця, який прийняв спадщину) до іншого співвласника про недійсність правочину, укладеного ним з третьою особою, адже апріорі вважається, що позов пред'явлено стороною договору (співвласником відчуженого майна). Або це може бути позов прокурора про недійсність договору з метою забезпечення конфіскації майна.

Таким чином, коло таких заінтересованих не є обмеженим і залежить від обставин конкретної справи...».

2. Таким чином, прикладами справ про визнання недійсним правочину за позовами заінтересованої особи, яка не є стороною правочину можуть бути справи за позовом:

- прокурора про визнання недійсним договору, укладеного з метою ухилення від конфіскації;

- співвласника за законом (наприклад, другого з подружжя) про визнання недійсним договору, укладеного іншим з подружжя;

- про визнання недійсним договору, укладеного з порушенням встановленої заборони про відчуження (в період дії арешту чи заборони на відчуження майна, встановлених ухвалою суду про забезпечення позову). Водночас, відповідно до п. 34 Постанова Пленуму ВССУ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» у випадку коли для розпорядження предметом застави була необхідною згода заставодержателя (частина друга статті 586 ЦК), правочин заставодавця щодо розпорядження предметом застави, вчинений без згоди заставодержателя після укладення договору застави, не може бути визнаний недійсним за позовом заставодержателя, оскільки в пункті 2 частини другої статті 592 ЦК встановлено інший наслідок порушення заставодавцем правил про розпорядження предметом застави, а саме - пред'явлення вимоги про дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, а також тому, що у разі переходу права власності на предмет іпотеки від іпотекодавця до іншої особи іпотека є дійсною для набувача відповідного нерухомого майна (стаття 23 Закону України "Про іпотеку"). Разом із тим відповідно до прямої вказівки закону (стаття 12 Закону України "Про іпотеку") окремі правочини щодо іпотечного нерухомого майна, вчинені без згоди іпотекодержателя, можуть бути визнані недійсними за позовом іпотекодержателя. Так, правочин щодо відчуження іпотекодавцем переданого в іпотеку

майна або його передачі в наступну іпотеку, спільну діяльність, лізинг, оренду чи користування без згоди іпотекодержателя є недійсним;

- спадкоємців про визнання недійсними договорів, укладених спадкодавцем;
- кредиторів про визнання недійсними фіктивних договорів, укладених з метою ухилення від сплати боргу тощо.

3. Незалежно від того чи є позивач стороною оспорюваного правочину, чи заінтересованою особою в розумінні ч 3 ст. 215 ЦК, для задоволення позову він повинен довести не лише існування формального порушення при укладенні договору тієї чи іншої вимоги закону, але і порушення таким договором його прав або охоронюваних законом інтересів.

Згідно з правовою позицією, викладеною у **постанові ВСУ від 25.12.2013р. у справі №6-94цс13:**

«...Відповідно до частини першої статті 3 ЦПК України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Частиною першою статті 15 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

З урахуванням цих норм правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів і осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси. Суд повинен установити, чи були порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, і залежно від встановленого вирішити питання про задоволення позовних вимог або відмову в їх задоволенні.

Залишаючи без змін рішення суду першої інстанції про задоволення позовних вимог, касаційний суд виходив із того, що оспорювані договори оренди земельних ділянок є недійсними в силу статті 15 Закону № 161-XIV, оскільки вони укладені без дотримання вимог цієї норми щодо узгодження таких істотних умов, як індексація орендної плати, умови передачі земельної ділянки орендарю, наявність обмежень (обтяжень) щодо використання земельної ділянки (пункти 10, 18 та 26 договорів із цих істотних умов викладено як альтернативні: з урахуванням (без урахування), з розробленням (без розроблення), із встановленням (без встановлення), а умова щодо передачі земельних ділянок у заставу чи внесення до статутного фонду права оренди земельних ділянок узагалі не включена до договорів.

При цьому судом залишено поза увагою вимоги статті 3 ЦПК України та статті 15 ЦК України про те, що в порядку цивільного судочинства підлягає захисту саме порушене право, і не встановлено, чи дійсно порушуються права позивачів у зв'язку з відсутністю в договорах оренди зазначених умов, їх істотності, а також судом не з'ясовано, в чому саме полягає порушення законних прав позивачів.

Ураховуючи викладене, ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24 квітня 2013 року не може залишатися в силі, а підлягає скасуванню з направленням справи на новий розгляд до суду касаційної інстанції...».

8. ПОЗОВНА ДАВНІСТЬ

1. Відповідно до ст. 257 ЦПК загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки.

2. Водночас, у період з 01.01.2004р. до 14.01.2012р. діяли ч.ч. 3 та 4 ст. 258 ЦК у редакції, яка передбачала два спеціальних строки позовної давності:

- до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману застосовувалась позовна давність у п'ять років;
- до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину – у десять років.

3. Відповідно до п. 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК до позовів про визнання заперечуваного правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на пред'явлення якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

При цьому згідно з ст. 71 ЦК УРСР, який діяв до 31.12.2003р., загальний строк для захисту права за позовом особи, право якої порушено (позовна давність), встановлювався в три роки.

9. ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА НА ПОЗОВ

1. Відповідно до п. 28 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК – від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

2. В окремих випадках закон встановлює спеціальний момент початку перебігу строку позовної давності.

Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 261 ЦК перебіг позовної давності за вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, починається від дня припинення насильства.

Відповідно до ч. 3 ст. 261 ЦК перебіг позовної давності за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину починається від дня, коли почалося його виконання.

3. Щодо застосування положень про позовну давність у справах про визнання правочинів недійсними в Аналізі ВССУ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» (16. Застосування судами положення про позовну давність (пункт 28 ППВСУ № 9), вказано наступне:

«...До окремих видів вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними, встановлено спеціальну позовну давність (ч. 3, ч. 4 ст. 258 ЦК).

Перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК – від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. ЦК встановлено винятки з цього правила щодо окремих вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними (частини 2, 3 ст. 261 ЦК).

Відповідно до п. 7 Прикінцевих та перехідних положень ЦК до позовів про визнання заперечуваного правочину недійсним і про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, право на пред'явлення якого виникло до 1 січня 2004 року, застосовується позовна давність, встановлена для відповідних позовів законодавством, що діяло раніше.

Вирішуючи питання про дотримання строку позовної давності у справах про визнання правочинів недійсними, судам необхідно звертати увагу на особливості, передбачені як Прикінцевими та перехідними положеннями ЦК, так і окремим нормами цивільного законодавства. Особливо слід враховувати, що Законом України від 20 грудня 2011 року № 4176-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства» виключено частини 3 і 4 ст. 258 ЦК, відповідно до яких позовна давність у п'ять років застосовувалась до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману, а позовна давність у десять років – до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину. Також виключено п. 4 ч. 1 ст. 268 цього Кодексу, відповідно до якого позовна давність не поширювалась на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право.

Проте згідно з п. 5 розділу II Прикінцевих та перехідних положень зазначеного вище Закону протягом трьох років з дня набрання чинності цим Законом особа має право

звернутися до суду з позовом про: 1) визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману; 2) застосування наслідків нікчемного правочину; 3) визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено право власності або інше речове право особи. При цьому, стосовно вимог, передбачених підпунктами 1 та 2 цього пункту, особа може звернутися до суду лише за умови, якщо строк їх пред'явлення, встановлений положеннями ЦК, що діяли до набрання чинності цим Законом, не сплив на момент набрання чинності цим Законом.

Перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК України – від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. При цьому ЦК України встановлено винятки з цього правила щодо окремих вимог, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними (частинами 2, 3 ст. 261 цього Кодексу).

Саме до такого розуміння норм ст. 261 ЦК зводиться правовий висновок ВСУ, зроблений під час розгляду справи № 6-75цс15 у постанові від 03 лютого 2016 року...».

4. При цьому як у випадку пред'явлення позову самою особою, право якої порушене, так і в разі пред'явлення позову в інтересах цієї особи іншою уповноваженою на це особою, відлік позовної давності обчислюється з одного й того самого моменту: коли особа довідалася або могла довідатися про порушення її права або про особу, яка його порушила.

Правова позиція, викладена в **постанові ВСУ від 17.02.2016р. у справі № 6-2407цс15:**

«...Загальним правилом, закріпленим у частині першій статті 261 ЦК України, встановлено, що перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

За змістом статей 256, 261 ЦК України позовна давність є строком пред'явлення позову як безпосередньо особою, право якої порушене, так і тими суб'єктами, які уповноважені законом звертатися до суду з позовом в інтересах іншої особи – носія порушеного права (інтересу).

При цьому як у випадку пред'явлення позову самою особою, право якої порушене, так і в разі пред'явлення позову в інтересах цієї особи іншою уповноваженою на це особою, відлік позовної давності обчислюється з одного й того самого моменту: коли особа довідалася або могла довідатися про порушення її права або про особу, яка його порушила.

Таким чином, положення закону про початок перебігу позовної давності поширюється й на звернення прокурора до суду із заявою про захист державних інтересів.

У справі, яка переглядається, ураховуючи, що прокурор пред'явив позов в інтересах держави в особі Держсільгоспінспекції, суди не з'ясували, коли саме Держсільгоспінспекція довідалася або могла довідатися про порушення її права, тобто, коли почався перебіг позовної давності.

Отже, ухвалюючи рішення у справі, яка переглядається, суди не врахували положення закону та дійшли помилкового висновку про початок перебігу позовної давності з дня виявлення прокурором порушень земельного та містобудівного законодавства під час здійснення перевірки...».

5. Правова позиція, викладена в **постанові ВСУ від 22.02.2017р. у справі за № 6-17цс17:**

«...Відповідно до частини другої статті 369 ЦК України та частини другої статті 65 СК України при укладенні одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном вважається, що він діє за згодою другого з подружжя.

З аналізу зазначених норм закону у їх взаємозв'язку слід дійти висновку, що укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо судом буде встановлено, що той з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа - контрагент за таким договором, діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить

подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, який укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя.

Пунктом 1 статті 6 Конвенції передбачено, що кожен має право на розгляд його справи судом.

Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції (пункт 1 статті 32 Конвенції), наголошує, що позовна давність – це законне право правопорушника уникнути переслідування або притягнення до суду після закінчення певного періоду після скоєння правопорушення. Застосування строків позовної давності має кілька важливих цілей, а саме: забезпечувати юридичну визначеність і остаточність, захищати потенційних відповідачів від прострочених позовів, та запобігати несправедливості, яка може статися в разі, якщо суди будуть змушені вирішувати справи про події, що мали місце у далекому минулому, спираючись на докази, які вже, можливо, втратили достовірність і повноту із плином часу (пункт 51 рішення від 22 жовтня 1996 року за заявами № 22083/93, 22095/93 у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства»; пункт 570 рішення від 20 вересня 2011 року за заявою у справі «ВАТ «Нафтова компанія «Юкос» проти Росії»).

Порівняльний аналіз термінів «довідався» та «міг довідатися», що містяться в статті 261 ЦК України, дає підстави для висновку про презумпцію можливості та обов'язку особи знати про стан своїх майнових прав, а тому доведення факту, через який позивач не знав про порушення свого цивільного права і саме з цієї причини не звернувся за його захистом до суду, недостатньо.

Позивач повинен також довести той факт, що він не міг дізнатися про порушення свого цивільного права, що також впливає із загального правила, встановленого статтею 60 ЦПК України, про обов'язковість доведення стороною спору тих обставин, на котрі вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень. Відповідач, навпаки, мусить довести, що інформацію про порушення можна було отримати раніше...».

МЕЖІ ПОЗОВНИХ ВИМОГ

1. За загальним правилом, передбаченим у ч. 2 ст. 264 ЦПК, при ухваленні рішення суд не може виходити за межі позовних вимог.

Водночас, в окремих випадках застосуванню підлягають спеціальні норми, які передбачають право суду вийти за межі позовних вимог з огляду на особливість відповідних суспільних відносин.

Зокрема, ч. 5 ст. 216 ЦК передбачено, що суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

2. Складнішим є питання про існування у суду права вийти за межі позовних вимог та застосувати реституцію при визнанні недійсним оспорюваного правочину.

У п. 7 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що «за змістом статті 216 ЦК та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину».

Інша думка з цього приводу висловлена ВГСУ та ВССУ.

Відповідно до п. 2.13 Постанова Пленуму Вищого господарського суду України № 11 від 29 травня 2013 року «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» у вирішенні питання про застосування передбачених законом наслідків недійсності правочину, який є оспорюваним (а не нікчемним), господарському суду слід виходити зі змісту позовних вимог. Якщо спір з приводу таких наслідків між сторонами відсутній, у господарського суду немає правових підстав зобов'язувати їх вчиняти дії, прямо передбачені законом, зокрема частиною першою статті 216 ЦК України, частиною другою статті 208 ГК України.

В Аналізі ВССУ окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»

(Нікчемність правочину та застосування наслідків недійсності правочину (п. 5 ППВСУ № 9) з цього приводу зазначається наступне:

«...З-поміж іншого, результати аналізу судової практики в такій категорії справ свідчать про те, що неоднаковою є практика судів у питанні застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину в разі відсутності таких позовних вимог.

Частиною 5 ст. 216 ЦК передбачено, що суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Водночас відповідно до ч. 1 ст. 11 ЦПК суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Тобто, виходячи зі змісту ст. 11 ЦПК, суд не має права вийти за межі позовних вимог.

Аналіз вказаних норм дає підстави вважати, що є суперечність між нормами ст. 11 ЦПК та ч. 5 ст. 216 ЦК, яка фактично дає суду право вийти за межі позовних вимог, що суперечить принципу диспозитивності цивільного процесу.

У судовій практиці трапляються випадки застосування судами наслідків недійсності до оспорюваних правочинів, коли таких вимог позивачі не заявляли.

Так, ухвалою ВССУ від 24 липня 2013 року (провадження за касаційною скаргою № 6-16338св13) скасовано рішення Придніпровського районного суду м. Черкаси від 19 лютого 2013 року та ухвалу Апеляційного суду Черкаської області від 25 березня 2013 року в частині стягнення з ТОВ «Прайм Буд» на користь К. у порядку реституції 222 647 грн.

Відмовляючи в задоволенні позову про стягнення боргу і штрафних санкцій та задовольняючи вимоги зустрічного позову про визнання договорів недійсними, суд апеляційної інстанції погодився з висновками суду першої інстанції про наявність підстав для визнання договорів позики недійсними та застосування правових наслідків такої недійсності.

Однак суд касаційної інстанції з такими висновками суду не погодився, зазначивши, що відповідно до статей 215 та 216 ЦК вимога про застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

Договори, які ТОВ «Прайм Буд» просило визнати недійсними, є оспорюваним правочинами.

Вимоги про застосування наслідків недійсності цих правочинів сторонами правочину або однією з них не заявлялись та не були предметом розгляду.

Згідно з ч. 5 ст. 216 ЦК суд може застосувати з власної ініціативи лише наслідки недійсності нікчемного правочину.

Застосовуючи з власної ініціативи наслідки недійсності оспорюваного правочину, суд першої інстанції цього не врахував.

Скасовуючи рішення без ухвалення будь-якого іншого в частині стягнення з ТОВ «Прайм Буд» на користь К. в порядку реституції суми у розмірі 222 647 грн, колегія суддів виходила з того, що вимога про застосування наслідків недійсного правочину не була заявлена у встановленому порядку, а відповідно, за правилами статей 11, 335 ЦПК не може бути предметом розгляду і щодо неї не може бути ухвалено рішення...».

3. Оскільки у ч. 2 ст. 264 нової редакції ЦПК прямо встановлено, що суд не може виходити за межі позовних вимог, а ст. 216 ЦК не містить спеціальної норми про право суду застосувати з власної ініціативи наслідки недійсності оспорюваного правочину, більш обґрунтованою є позиція ВССУ ТА ВГСУ про те, що у таких випадках суд повинен виходити із меж заявлених вимог.

При цьому слід враховувати, що вимога про одностороннє повернення майна, переданого за недійсним договором, фактично є вимогою про застосування двосторонньої реституції, передбаченої ст. 216 ЦК.

11. ЗАЯВА ПРО ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ, ПОВ'ЯЗАНОГО З ПРЕДМЕТОМ СПОРУ

1. Відповідно до ч. 3 ст. 49 ЦПК до закінчення підготовчого засідання позивач має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви. У справі, що розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, зміна предмета або підстав позову допускається не пізніше ніж за п'ять днів до початку першого судового засідання у справі.

Таким чином, до закінчення підготовчого засідання (яким також закінчується підготовче провадження) позивач може змінити свої позовні вимоги та доповнити їх вимогою про визнання недійсним правочину, пов'язаного з предметом спору.

2. Водночас, нова редакція ЦПК передбачає також право позивача до закінчення підготовчого провадження подати до суду, крім заяви про зміну предмету позову, також заяву про визнання недійсним повністю чи у певній частині пов'язаного з предметом спору правочину, який суперечить закону.

Така заява відповідно до ч. 3 ст. 199 ЦПК є підставою для надання відповідачу, іншим учасникам справи часу на підготовку своїх пояснень та заперечень з приводу поданої заяви.

Відповідно до ч. 3 ст. 264 ЦПК ухвалюючи рішення у справі, суд, за заявою позивача, поданою до закінчення підготовчого провадження, може визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний із предметом спору правочин, який суперечить закону, якщо позивач доведе, що він не міг включити відповідну вимогу до позовної заяви із не залежних від нього причин.

3. Поява вказаних норм у новій редакції ЦПК пов'язана, очевидно, з уніфікацією процесуальних кодексів.

У Господарському процесуальному кодексі України у редакції, чинній до 14.12.2017р., містилась норма, яка надавала господарському суду право при прийнятті рішення по суті справи «визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний з предметом спору договір, який суперечить законодавству» (п. 1 ст. 83 ГПК). Тому вищевказані норми ЦПК, які ідентичні до аналогічних норм у ГПК, направлені на обмеження такого права суду (господарського суду) та приведення його у відповідність до принципів диспозитивності та змагальності судочинства.

Разом з тим, такого ж правового результату позивач може досягнути за допомогою реалізації права на зміну предмета позову.

12. МИРОВА УГОДА СТОРІН

Відповідно до ч. 4 ст. 216 ЦПК правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

За змістом п. 29 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» судам необхідно враховувати, що в силу частини другої статті 215 ЦК норми закону щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними. У зв'язку з цим суди повинні відмовляти у визнанні мирових угод у справах щодо визнання нікчемності правочинів та застосування наслідків як таких, що суперечать закону (ч. 5 ст. 207 ЦПК). У справах про визнання недійсними оспорюваних правочинів та застосування наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судом з урахуванням вимог статті 207 ЦПК.